

Komplexní pozemkové úpravy z pohledu ochrany přírody a krajiny

Radim Jarošek, Jaromír Kosejk, Magda Matoušová, Jana Jiskrová

Komplexní pozemkové úpravy (dále KoPÚ) jsou ambiciózním projektem státu, který však dostatečně neplní očekávané přínosy pro zlepšení funkcí krajiny z hlediska vodního režimu, půdní eroze i biodiverzity. Toto poněkud odvážné tvrzení se pokusíme podrobněji

rozebrat v následujících řádcích při vědomí toho, že celá problematika je obsáhlá a přehled problémových okruhů není úplný. Text vychází z poznatků, jak jsou reflektovány některými regionálními pracovišti Agentury ochrany přírody a krajiny ČR.

Cesta jako když střelí – polní dálnice. Foto Radim Jarošek

Zvlněná linie „měkké“ polní cesty je typickou součástí rázovitosti naší krajiny. Foto Radim Jarošek

Komplexy a pozemky

Stěžejním dokumentem celé pozemkové úpravy je Plán společných zařízení (dále PSZ), v němž jsou navrhována opatření, která plní veřejný zájem. KoPÚ jsou „o pozemcích“ a právě v nich, přesněji v jejich nedostatku, tkví první a v případě mnoha katastrálních území zásadní překážka pro využití možností, které by KoPÚ mohly nabídnout. Jestliže je zapotřebí pro PSZ vyčlenit nezbytnou výměru půdního fondu, použijí se přednostně pozemky ve vlastnictví státu, potom ve vlastnictví obce a v případě nedostatku státní a obecní půdy je možné využít i pozemky ve vlastnictví soukromých osob. Je řada katastrálních úze-

mí, ve kterých již není k dispozici žádná nebo téměř žádná státní půda a nebyl dodržen ani zákonný limit zachování 3 % státní půdy v katastru. Tím jsou značně omezeny možnosti vymezení vhodných opatření v PSZ a jejich následné umístění do krajiny. K možnosti odebrání poměrné části půdy vlastníkům pro vymezení potřebných opatření do PSZ Státní pozemkový úřad (dále SPÚ) v praxi nepřístupuje, a pozemky tak zůstávají soukromým vlastníkům, často i v původním druhu pozemku. Navrhované úpravy musí od souhlasit sbor zástupců vlastníků pozemků. Vlastníci a především uživatelé zemědělských pozemků, kteří v obvodu KoPÚ hospodaří, nejen že často odmítají

podílet se částí své výměry na společných zařízeních, ale mnohdy nesouhlasí např. s rozdělením velkých bloků orné půdy, s uspořádáním pozemků kolmo ke spádnici apod., a tím „blokuji“ celou pozemkovou úpravu. SPÚ záhy požadavkům vlastníků vyhoví, protože jinak by musel celou pozemkovou úpravu, po několika letech prací a investování značných finančních prostředků, zastavit. Jinou možností, jak se s nedostatkem pozemků vypořádat, je provést jen ta opatření, která jsou vnímána jako ta s vyšší prioritou. A která to jsou? Asi nejvýmluvněji o tom hovoří samotné realizace, neboť se logicky začíná od opatření nejdůležitějších a nejpotřebnějších z pohledu sboru zástupců, jehož členy jsou většinou vlastníci, uživatelé, zástupci obce a zadavatele. Zde s náskokem „vedou“ polní cesty, poldry, různé typy příkopů a malé vodní nádrže.

Plán společných zařízení. Opatření ke zpřístupnění pozemků neboli polní dálnice

Metodický návod k provádění pozemkových úprav je definuje jako opatření, jejichž hlavním účelem je zajištění přístupu k pozemkům, umožnění racionálního hospodaření a řešení prostupnosti krajiny. Těmito opatřeními jsou polní nebo lesní cesty, mostky, propustky, brody, železniční přejezdy apod. Polní cesty se dle dopravního významu dělí na hlavní, vedlejší a doplňkové. Jak je výše uvedené naplňováno v praxi? Hlavní polní cesty a mnohdy i velká část vedlejších polních cest jsou navrhovány s nepropustným povrchem (nejčastěji asfaltobeton) se všemi negativními dopady na odtok povrchové vody, snížení infiltrace, zvýšení teploty nad vozovkou, urychlení výparu, vlivem na některé druhy živočichů atd. U vybraných hlavních polních cest, které mají charakter

páteřních zemědělských komunikací, a jsou reálně nejvíce zatíženy dopravou, to má své opodstatnění. V případě vedlejších komunikací bývá jejich návrh často doprovázen sdělením, že konkrétní technické řešení bude následně specifikováno až prováděcím projektem, a jedním dechem se dodává, že je možno při realizaci požadovat snížení kvality povrchu (rozměj od zpevněného k nezpevněnému), ale naopak nikoliv. A tak se ve velkém navrhují asfaltky. V každém katastru jsou jich celkem stovky metrů až první kilometry a při jejich normované šířce 3,5 až 4,0 m a někdy i více si plochu nepropustných ploch může každý spočítat.

Ne vždy se v PSZ vymezují nové cesty, často zpracovatel navrhuje rekonstrukci stávajících, která bývá téměř vždy spojena s rozšiřováním vozovky dle příslušné normy, někdy dochází k likvidaci stávající vzrostlé zeleně. Můžeme se i ptát: Je pro zpřístupnění pozemku opravdu nutná oprava stávající funkční cesty? Nebo ještě jinak: Je rekonstrukce polní cesty zpřístupněním pozemků? Pozemky byly přece zpřístupněné již stávající cestou... Doplňkové polní cesty, které jsou navrhovány s propustným povrchem (štěrk, zatravnění apod.), jsou z hlediska potřebného rozčlenění velkých bloků pozemků důležité. Tyto cesty jsou sice v PSZ navrhovány, nicméně vzhledem k velkoplošnému charakteru zemědělství jsou pro uživatele svým způsobem nepotřebné. Je proto opodstatněný předpoklad, že nebudou z velké části vůbec realizovány. Přitom právě ony, hlinitotrvnaté či kamenité polňačky přispívaly a přispívají i dnes ke zvýšení biodiverzity zemědělské krajiny.

První skupinou „dotčených“ živočichů je hmyz, na příkladu Pálavy o tom podrobnější informace uvádí příspěvek P. Dedka v tomto čísle. Další skupinou jsou ptáci. Všeobecně je známá skutečnost, že jiřičky a vlaštovky na hlinitých polních cestách sbírají stavební materiál na hnízda. Některým druhům, např. koroptvím, slouží k osychání po dešti a popelení. U řady dalších je to otázka sběru potravy. Na klasické – rozuměj hlinitoštěrkové – polní cestě je zpravidla minimálně středový pruh porostlý „plevelem“. To je zdroj vlastní potravy pro mnohé zrnožravé ptáky a najdou tam samozřejmě i hmyz, kterým se zčásti živí. Vegetace v bezprostředním okolí cest pak může sloužit jako úkryt, místo odpočinku nebo hnízdní biotop. Důležitá je její různorodost a druhová pestrost. Pouhé stromořadí pečlivě zapěstovaných stejnověkových vysokokmenů toho pro živočichy příliš nenabízí. A opět se dostáváme k problému vegetačního doprovodu při rekonstrukci cest. Nejsou vzácné případy, kdy je navrhována

Jednoslovný návod, kterak postupovat při úvahách nad asfaltováním vedlejších polních cest. Foto Radim Jarošek

obnova již řadu let zarostlých úvožů, čímž dochází k likvidaci mnohdy nejhodnotnějšího ekologicko-stabilizačního prvku v území. Za desítky let se v něm vyvinulo stabilní a druhově bohaté stromové, keřové i bylinné patro, někdy také i s kamennými snosy, které jsou specifickým biotopem.

Cesty jsou v KoPÚ převáděny většinou na obec, která následně ponese břímě jejich údržby, a je otázkou, zda oprava asfaltového povrchu nebude náročnější než vyspání nerovností na „měkké polňačce“ šterkem. I přes využití veřejností jsou polní cesty primárně určeny pro zemědělce, kteří je dostávají k užívá-

Současná velkoformátová zemědělská krajina. Foto Radim Jarošek

ní zdarma (bez vlastní spoluúčasti), avšak, jak bylo uvedeno výše, jejich údržba je na vlastníkovi, a tím je téměř u všech cest příslušná obec. Jsou na místě otázky: Jak uživatelé jezdí doposud? Skutečně jim nestačí dosavadní cesty? Nebo pichlavěji: Souhlasili by s novou asfaltkou či rekonstrukcí staré cesty tímto luxusním způsobem, kdyby se na ní měli finančně spolupodílet?

Jak uvedené vypadá v podobě finančních nákladů? Příklad z regionálního pracoviště Správa CHKO Po-odří – v roce 2018 se vyjadřovalo k několika KoPÚ, resp. PSZ ve volné krajině (tedy mimo CHKO). V pří-padě jedenácti KoPÚ, kde byly vyčísleny náklady na realizaci PSZ, byly náklady na jednotlivé typy opatření následující: zpřístupnění pozemků – 74,1 %, protierozní opatření na ochranu ZPF – 5,3 %, vodo-

Roli biokoridoru může velmi dobře plnit i obnovená polní cesta s pestrým vegetačním doprovodem. Foto Radim Jarošek

Travnatá cesta se skupinami dřevin – protierozní opatření a biotop zároveň. Foto Radim Jarošek

hospodářská opatření – 7,3 %, opatření k ochraně a tvorbě životního prostředí – 13,3 %. Zpřístupnění pozemků je vnímáno z pohledu KoPÚ jako prioritní a lze tak očekávat, že ostatní opatření budou, už jen z finančních důvodů, upozadována.

Protierozní opatření na ochranu půdy neboli jen ne meze

Při zpracovávání stanovisek k PSZ se setkáváme s výrazným upřednostňováním organizačních a agrotechnických opatření, jakými jsou protierozní roz-místování plodin, střídání plodin, ochranné zatrav-nění, využití protierozní agrotechniky apod. Jejich význam může být značný, neboť vodu je zapotřebí zadržet hlavně vsakem v ploše, tedy na místě, kam spadne. Rovněž ovlivňují důležitý koloběh organic-kých látek v půdě, neboť kvalita půdy, která je daná

Svahy Velkého a Malého Roudného jsou ukázkou esteticky přitažlivé různorodé krajiny. Foto Radim Jarošek

především organickou hmotou, je pro její jímací schopnost zásadní. Jejich nevýhodou v KoPÚ je to, že nejsou pro vlastníky a uživatele zemědělských po-zemků závazná a vymahatelná, a tak přestože jsou v PSZ popsána, nijak není zajištěno jejich provedení v praxi na rozdíl od v krajině fyzicky přítomných tech-nických opatření. Odmyslíme-li si navrhované liniové výsadby podél komunikací a skladebné části územ-ního systému ekologické stability (ÚSES), jsou tech-nická opatření využívána k ochraně zemědělského půdního fondu málo, neboť je zřejmá nevole uživa-telů k jejich zahrnování do PSZ především z důvodu ztíženého obhospodařování pozemků a zmenšení plochy pro zemědělskou výrobu. Tato opatření však mají komplexnější přínosy, než je snížení eroze – pře-devším zmenšení velikosti půdních bloků – a dále jsou biotopem, který nabízí úkrytové, potravní, hnízd-

ní a další možnosti pro řadu organismů. Jednou z vy-užívaných možností ochrany půdy je její zatravnění. Toto nebývá v PSZ většinou dále podrobněji speci-fikováno. Nabízí se zde možnost neosévat pouze čistě travní směsí, ale využít druhově pestřejších jete-lotravních směsí nebo směsí regionální, a tím přispět ke zlepšení biotopní nabídky pro hmyz.

Vodohospodářská opatření aneb v hlavní roli poldry a příkopy

Jde o různorodá opatření, která se týkají povrcho-vých i podzemních vod, jsou umístěna v ploše povod-í i na vodních tocích, slouží k závlaze i odvodnění, k ochraně před povodněmi i suchem. V PSZ tvoří dominantní roli poldry, záchytné a svodné příko-py a malé vodní nádrže. V principu proti nim nelze nic namítat, čertovo kopýtko se skrývá v tom, kde a v jaké podobě jsou navrženy. Velkou roli zde má erudice projektanta. Malé vodní nádrže jsou často umístěny ne příliš vhodně, břehy jsou nezřídka pro-jektovány s nadbytečně masivním opevněním ka-menným pohozem, slouží k rybochovným účelům, které snižují jejich ekologickou funkci apod. Některá navrhovaná opatření ve výsledku spíše zhorší re-tenci vody v krajině a způsobují její zrychlený odtok. Z pohledu správce vodního toku a zpracovatele PSZ jsou „problematické“ vodní toky určeny ve velké míře k pročištění. K zadržení splavenin jsou často navrže-ny např. různé retenční přehrážky, jejichž pozitivní funkce není dostatečně prověřena. V daleko menší míře jsou navrhovány revitalizace vodních toků, vět-šinou pro ně chybí PSZ vymezené potřebné plochy. Zpracované strategie boje proti suchu zatím bohužel vedou jen u malé části projektantů k inovativnějšímu přístupu ke KoPÚ. Nejdůležitější je zadržení vody přímo v území – budováním tůní, mokřadů, odtrub-něním toků, jejich změkčením a umožněním rozlivu. Samostatnou kapitolou této problematiky by bylo zpravidla potřebné rušení některých, často již doslu-hujících meliorací, kterých je na území naší republiky obrovské množství.

Opatření k tvorbě a ochraně životního prostředí

Jejich náplní je vymezení ploch pro ÚSES. Lze jen kvitovat, že se tím nemyslí jen biocentra a biokorido-ry, ale z pohledu KoPÚ rovněž interakční prvky, které jsou v návrzích poměrně hojně zastoupeny. Většinou jde o liniové výsadby podél komunikací. Vymezení ÚSES vychází především z platných územních plá-nů obcí. Během zpracovávání a projednávání PSZ je nezřídka lokalizace jednotlivých skladebných částí ÚSES měněna, což může být někdy na škodu, jindy však i ku prospěchu. Z důvodu nesouhlasu sboru zá-

Výsadba švestkové aleje je příslibem do budoucna. Foto Radim Jarošek

Zatravněná údolnice v polích má pozitivní vliv na odtok vody při vydatnějších srážkách. Obohacení travní směsí o vhodné druhy dvouděložných rostlin by mohlo být navíc prospěšné pro hmyz. Foto Radim Jarošek

stupců a hospodařících zemědělců dochází i k tomu, že není navrženo dostatečné vymezení skladebných částí ÚSES. Jako pro všechna opatření jsou i pro tvor-bu ÚSES nezbytné pozemky. Dávno pryč je doba, kdy platila povinnost neprodávat pozemky státu za-členěné do KoPÚ. Jak šel čas, pravidla prodeje se uvolňovala, až se uvolnila zcela... Pozemky pak často nejsou k dispozici a ÚSES, který je veřejností vnímán

zbytečně ve srovnání s cestami a dalšími opatřeními, se zelená jen na papíře. Navíc mnohde není ani změ-něn druh pozemku, který zůstává stejný jako před schválením KoPÚ. Který z vlastníků by si dobrovolně chtěl změnit druh pozemku na „ostatní“, když ten je zatížen výrazně vyšší daní z nemovitosti, než je tomu u orné půdy či trvalého travního porostu. Navíc mají vlastníci zemědělskou půdu propachtovanou a rea-

Různorodost krajinných prvků v Moravské bráně. Foto Radim Jarošek

Kde je asi větší půdní eroze? Foto je pár let staré, dnes místo vypadá jinak – ubylo meziček... Foto Radim Jarošek

lizací ÚSES tak přijdou o zisk z pachtu. Uvědomělí uživatelé-zemědělci, kteří jsou svolní s výsadbami, přicházejí nejen o produkci, ale i o plošnou platbu ze zemědělských dotací, případně také o platbu v agroenvironmentálně-klimatických opatřeních, pokud výsadby budou vnějšími krajinnými prvky. Problém spočívá nejen v pozemích, ale též v plánech ÚSES, konkrétně v určité šablonovitosti, neboť skladebné

části jsou navrhovány až na výjimky jako prvky lesního charakteru, což má oporu v nevhodně aktualizované a obsahově zastaralé Metodice vymezení ÚSES (MŽP, 2017). AOPK ČR s takovýmto zněním metodiky, které neodráží potřeby ochrany přírody, nesouhlasí a vyvíjí aktivity k její úpravě. Obvyklou praxí při zakládání skladebných částí ÚSES je, že po přípravě plochy osemem travní směsí následuje výsad-

ba dřevin lesnickým způsobem nebo (polo)odrostky dle výsadbového schématu do oplocenky s následným plošným ožínáním. Druhovú skladbu dřevin by měla odpovídat stanovišti, na obvodu je keřový lem, uvnitř pak stromová zeleň. Ani to však není často dodržováno. Ve výsledku mají po několika letech po výsadbě biokoridory a biocentra podobu přehoustlých dřevinných ploch, které tvoří především stromy s vysoko nasazenými a často deformovanými korunami. I tento stav je jistě pro krajinu přínosný, protože i podobný prvek je ekologicky hodnotnější než pole, která se nacházejí v jeho okolí, není ale zdaleka optimální. Prostředí ÚSES, které vznikne tímto jednorázovým založením, je dosti uniformní a nestabilní, náchylné k poškození větrem a mnohdy ani neplní základní funkce skladebné části. Především ale chybí různorodost stanovišť – otevřených i zastíněných ploch s různým charakterem bylinné i dřevinné vegetace, jinými slovy mozaika biotopů. Z pohledu ochrany přírody je pak jednoznačně vhodnější založení ÚSES jako trvalý travní porost či zmíněná mozaika biotopů než klasický lesnický způsob výsadby. Po výsadbě následuje obvykle víceletá následná péče, která je prováděna často formou plošného ožínání. Tímto se sice tlumí plevel, na druhé straně se tak lesnické sazenice na exponovaných stanovištích vystavují zvýšenému působení větru a slunce. Příznivý vliv vzrostlé travinné vegetace na zadržování vláhy se v letních obdobích posledních let projevuje stále více.

Truchlivý závěr – KoPÚ nepřímo vedou k intenzifikaci zemědělské velkovýroby

Tvrzení v úvodním odstavci o neplnění očekávání, které do KoPÚ bylo z pohledu krajiny jako celku vkládáno, nechť si každý posoudí podle svých zkušeností. Čtenář možná nabývá dojmu, že příspěvek vyznívá až příliš kriticky, a v této souvislosti je zapotřebí zmínit i skutečnost, že výše uvedené výtky nelze paušalizovat a kvalita PSZ se může výrazně lišit. Není jednoduché zohlednit zájmy všech zúčastněných stran – vlastníků, uživatelů, místních samospráv a dalších subjektů. Zároveň je nutno zdůraznit, že do zpracování KoPÚ a realizace opatření jsou investovány poměrně značné finanční prostředky. Neméně důležitý je fakt, že KoPÚ, které svým způsobem stanovují (stabilizují) podobu dotčených katastrálních území na řadu let, jsou postupně zpracovávány pro celé území ČR a náklady na ně (včetně realizace) nese v plné míře stát.

Z předchozích odstavců vyplývá, že KoPÚ nepřímo vedou k intenzifikaci zemědělské velkovýroby a v nedostatečné míře přispívají k potřebné diverzifikaci krajiny, a to zejména z důvodu zachování

Na poli po vydatnějším dešti – voda se sbírá v údolnici; dříve v ní byl travnatý pás s potoční vlásečnicí, možná nějaká vrba, pár keřů... Foto Radim Jarošek

značně velkých půdních bloků, což má zásadní vliv na vodní režim, biodiverzitu i erozi. Zásadně pak chybí nástroj, který by organizační a agrotechnická opatření umožnil vymáhat v praxi. Současný přístup reálně neumožňuje regulovat libovůli velkých vlastníků či uživatelů. V současné době se připravují v přístupu ke KoPÚ určité změny, kdy větší důraz bude kladen na problematiku sucha, tedy na zadržování vody, a protierozní ochranu. To je určitě vítaný posun. Krajina je však komplexní, vzájemně provázaný systém a zdůrazňování jednoho je – i přes aktuální situaci s nedostatkem srážek – v delším časovém horizontu problematické. Klíčovým faktorem zemědělské krajiny je její heterogenita. Tato různorodost je základem jak pro dlouhodobý

Poldr u obce Hať na Opavsku – součást systému vodohospodářských a protierozních opatření. Foto Radim Jarošek

Vodní nádrž u Bílova (VN 4) – vítěz v soutěži Žít krajinou v kategorii Tvorba a ochrana krajiny v roce 2018. Soutěž pořádá Státní pozemkový úřad ve spolupráci s Českomoravskou komorou pro pozemkové úpravy. Foto Radim Jarošek

ekonomický přínos, který má krajina skýtat, tak pro její celkové zdraví, ať už vyjádřené pestrostí a početností rostlinných a živočišných druhů, schopností hospodařit s vodou, nebo i – pro svou subjektivitu – poněkud opomíjenou estetikou. Žijeme v „době velkoformátové“ a drobnokresba rozmanitých krajinných struktur u nás byla, a někde doposud stále je, hodnotou, kterou bychom měli zachovávat a navracet zpět. K posílení heterogenity krajiny by měly KoPÚ přispívat v míře co možná největší.

Pozemkovým úpravám se sice daří prostorově a funkčně uspořádávat pozemky pro jejich lepší využívání, ale dle zkušeností z mnohých pracovišť AOPK ČR nejsou v řadě případů dostatečně napl-

ňovány jejich další funkce – ochrana a zúrodňování půdního fondu, zlepšování odtokových poměrů v krajině ve smyslu snižování nepříznivých účinků povodní a sucha a zvyšování ekologické stability krajiny, jak je v zákoně o pozemkových úpravách a dalších dokumentech (např. Situační a výhledová zpráva Půda 2018, Koncepce pozemkových úprav na období let 2016–2020) deklarováno. Od letošního roku jsou avizovány změny v zacílení KoPÚ s tím, že se musí navrhovat řešení, která budou dostatečně účinná v klimatických podmínkách předpovídaných pro druhou polovinu 21. století. Lze tedy snad doufat, že bude přibývat kvalitně zpracovaných KoPÚ, které budou skutečně komplexní, tedy vyváženě zaměřeny na všechny složky krajiny.

Krajina nad poldrem. Povodí je téměř zcela zorněné bez krajinných prvků, které by přispěly ke zmenšení odtoku a měly komplexnější přínosy, než „špunt“ suché nádrže. Foto Radim Jarošek